
AZ MTA REGIONÁLIS TUDOMÁNYOS BIZOTTSÁG HÍREI

1998. március 2-án az MTA Nagytermében került sor Nemes Nagy József „A tér a társadalomkutatásban” c. akadémiai doktori értekezésének vitájára. Mivel a tanulmány és az általa kiváltott szakmai vita széleskörű érdeklődésre tarthat számot, az alábbiakban közreadjuk a bírálók írásban is benyújtott véleményét, illetve Nemes Nagy József válaszát.

OPPONENSI VÉLEMÉNY NEMES NAGY JÓZSEF “A TÉR A TÁRSADALOMKUTATÁSBAN” CÍMŰ AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉRŐL

BELUSZKY PÁL

Nemes-Nagy József akadémiai doktori értekezése hézagpótló munka a magyar társadalomkutatásban. A disszertáns ugyan - szerényen - csak abbéli törekvését hangsúlyozza, hogy "nyelvet" kívánt adni a társadalom térbeliségével foglalkozó hazai kutatásoknak, ám valójában arra törekedett, hogy axiomatikus tudománnyá tegye a társadalmi tereket vizsgáló tudományokat, s ezáltal módszertani lehetőségeit bővítse, egzakttá - tulajdonképpen "valódi tudománnyá" - tegye a területi tudományokat, felfrissítse szemléletüket.

Ennek szükségessége vitathatatlan. Néhány - mára már tudománytörténeti kuriózzummá pácolódott - tudományelméleti vita, tudomány-rendszertani torzszalkodás, néhány módszertani kézikönyv kivételével, e kérdéskörrel a hazai területi tudomány (vagy területi tudományok) nem foglalkoztak. Ez önmagában még nem járna jóvátehetetlen következményekkel, ha e tudományágak "nyelvét", fogalom-használatát a filozófiai-társadalomtudományi megalapozottság, elvi tisztázottság, a fogalmak egységes rendszer építőelemeiként való használata, a fogalmi árnyalatok tudatos alkalmazása, stb. jellemezné. Nem kell hosszasan bizonygatni, hogy nincs így. A társadalmi tereket vizsgáló tudományok, így az ab ovo "területi tudomány", a társadalmi földrajz, még elméleti, metodikai, tudomány-rendszertani eszmeifuttatásaiban is minden különösebb aggály, pontosabb értelmezés nélkül használja pl. - ráadásul szinonimaként - a "tér", "tértség" fogalmát, mondjuk a természeti környezet és a társadalomföldrajzi tér viszonyának taglalásakor, nem is érintve azt, hogy a tér felfogásának létezik "abszolutista" és "relativista" szemlélete, s hogy a természeti tér és a társadalmi tér melyik felfogás alapján "képezhető le" valóságghűben, illetve, hogy ily formában egyáltalán felvethető-e ez a kérdés. Mivel a relativista irányzat felfogása szerint a tér "...az objektív létezők közötti viszony, az együttlétezés rendje" s nem mechanikusan értelmezett doboz, melyben a dolgok történnek, a társadalmi földrajz "terei" feltehetően a relativista felfogás alapján értelmezhetők eredményesebben (mert pl. egy "vidéki" vásárlóra nem bizonyos,

hogy a km-ben mért távolság szerinti legközelebbi város gyakorolja a legerősebb vonzást). De az abszolutista és a relatív térfelfogás mellett meg kell különböztetnünk az objektív és észlelt tereket, az objektív tereken belül a külső és belső tereket, s durva közelítésben a külső tér inkább a "hétköznapi" terekkel, a természeti környezettel egyezik, a belső terek viszont a társadalmi folyamatok, aktorok által alakított terekkel. A vázoltakat figyelembe véve pl. a gazdasági és természeti földrajz egységét bizonyítandó, a vizsgálat tárgyának, ti. a "térnek" azonosságára hivatkozni nem tűnik perdöntőnek. A kérdést mindenképp indokolt feltenni: tényleg ugyanazt a "teret" vizsgálja e két diszciplína, tehát ugyanaz a tárgyuk?

De gyenge lábakon állt a "területi tudományok" axiomatikus megalapozottsága is, ami pedig a magasabb fokú absztrakció vagy a modellezés, stb. alapfeltétele.

Joggal érezkelhette bárki úgy, hogy a "hagyományos" területi tudomány(ok) - legalábbis hazánkban - *eredményessége* az említettek miatt *korlátozott*, tudományos *presztízse csekély*, akár "tudomány"-volta is vitatható. Így vélte ezt a disszertáns is, szintén joggal. Ám az ebből fakadó következtetések jogosságát *vitatom*. A Szerző a fenn vázoltakból - a "tradicionális" területi tudományok elméleti-szemléleti-metodikai felkészületlenségéből, felületességéből - azt a következtetést vonta le, hogy e tudományok, köztük is elsősorban a társadalmi földrajz, nem alkalmasak magasabb követelményszint szerinti vizsgálódásra, tehát egy új tudománynak, a *regionális tudománynak* a megteremtése, adaptálása, térhódítása elégítheti ki a korszerűbb igényeket. Ez önmagában nem különösebben nagy horderejű kérdés, tudniillik a tudomány-rendszertani vitáknak, az egyes tudományágak közötti határvillongásoknak, nevezéktani csetepatéknak - megítélésem szerint - különösebb jelentősége nincs. Ugyanis: a társadalmi folyamatok, a társadalom állapota, a társadalmat alkotó egyének tevékenysége, stb. *monolitikus* egész, tudományos elemzésük *egységes társadalomtudomány feladata* - lenne, ha az egyetemes tudású *polihisztorság* igénye ma is reális lenne. Nem az, az egységes társadalomtudomány *kényszerűségéből* tagolódik különböző vizsgálati témák, aspektusok, közelítési módok, módszerek, stb. alapján. Ez a tagolódás azonban nem "objektív" alapon áll, csak a *praktikum* kényszeríti ki (ezért a számtalan "interdiszciplináris" tudományterület a szociálpszichológiától az ornitomuzikológián át a történeti földrajzig). Mindezek miatt a tudomány-rendszertani kérdéseknek túlzott jelentőséget tulajdonítani nem kell.

Hogy mégis kétségeimet fejezem ki Nemes Nagy által a regionális tudomány kapcsán mondottak iránt, annak két oka van.

- *Nem látom bizonyítottnak* a geográfia alkalmatlanságát a társadalom térbeliségének kutatása terén. Nem perdöntőek a geográfia eddigi vizsgálódásának hiányosságai; ezek felszámolására a *geográfia keretein belül* is megkísérélhető, megoldható. Aligha bizonyított, hogy a geográfia - "tradíciói és törekvései ellenére" - az integráló szerepet (ti. az egyes társadalomtudományokban felhalmozott "területi" ismeretanyag tekintetében) "nem képes betölteni". Ehhez azt kellene kinyilatkoztatni és bizonyítani, hogy a geográfiát művelők genetikailag alkalmatlanok e feladatra. Ennél lényegesebb, hogy a disszertáns nem talált igazán sajátos, a regionális tudomány által művelhető terrénnumot, szemléletet, célt, stb. definíciójában,

mely szerint: "...a regionális tudománynak maga a társadalmi tér (elemeivel és viszonylataival) képezi a tárgyát. A regionális tudomány a társadalmi tértudományok legalapvetőbb közös fogalmait, elméleteit, módszereit egységes rendszerbe foglaló és a társadalmi jelenségeket és folyamatokat ezek felhasználásával vizsgáló társadalomtudomány". Ez a definíció a leghalványabb határvonalat sem húzza a geográfia és a regionális tudomány közé!

Egy adott kutatási téma feldolgozása során *sem mutatkozik alapvető különbség* a két - úgymond - tudomány között (példa erre, sok más mellett a területi egyenlőtlenségeknek a regionális tudomány képviselői, s a geográfusok által végzett vizsgálata) még az sem, hogy a regionális tudományban, a szerzőt idézve, "központi" helyet foglal el az összehasonlító szemlélet" vagy, hogy a geográfia az egyediséget állítja vizsgálódásai középpontjába. Mit kezdünk akkor a geográfiában mind közönséges típusalkotási kísérletekkel? De még az sem jelent igazán választóvonalat, hogy a "regionális tudományban kiemelt elemzési eszközök a modellek". Ezek segítségével lehet - írja a disszertáns - a társadalom térbeli működésének alapmechanizmusait megérteni, lehántva róluk az egyes részterületek egyediségét, sajátosságait. Egyrészt számos "modellező" geográfusról van hírünk - *Christallertől Mendöl Tiborig* -, másrészt az egyedi sajátosságok lebontása pompás modelleket eredményezhet, de épp az egyediségek - melyek a geográfia földhözragadt terrénumbá tartoznak - figyelmen kívül hagyása lehet a modellek alkalmazásakor végzetes - ld. a területfejlesztés korábban alkalmazott modelljeit. Egyébként is: úgymond "egyedi" vizsgálatok nélkül mit általánosítunk, s modelljeinket miként ellenőrizzük?

- Ha nincs saját, s kizárólagos kutatási terrén, de módszer sincs - még ha természetesen a "regionális tudományban" az absztrakció igénye és gyakorlata elterjedtebb is -, akkor az "új" tudomány helyfoglalása megkívánja a "rivális" tudományágak diszkreditálását, háttérbeszorítását. Ez a szemlélet végigvonul a disszertáción, noha néhány dicsérő kitétel is elhangzik a geográfiával kapcsolatban (a disszertáns maga is e tudományterületről "rugaszkodott el", hogy regionális tudós lehessen). Az említett szemlélet megnyilatkozására jó néhány példa hozható; csak mutatóba egy-kettőt. A disszertáns szerint a geográfia ismeretanyagának van "közismereti, oktatási jelentősége". Interpretálva: a kreatív regionális kutatók majd kutatnak, a földrajz nevű tárgy viszont megmaradhat az iskolákban. A szerző kijelöli a geográfia működési területét: a természet és társadalom térbeli kölcsönhatásait kutathatja. Ami persze korai öröm, ugyanis a 150. oldalon kiderül, mit tartalmaz ez az engedmény; "A jellemzően a külső terekhez, a rögzített térelemekhez kötődő (földrajzi) közelítések nehezen tudják integrálni vizsgálataikba a természeti feltételektől, adottságoktól elszakadó társadalmi tevékenységeket (a széles értelemben vett szolgáltató szférát). Ez azzal a következménnyel jár, hogy a fejlett, modern társadalmak domináns tevékenységi területeiről alig van mondanivalójuk, a GDP 60-80, a foglalkoztatottak 50-70%-át kitevő terciér és kvaterner tevékenységek a leíró geográfiai ismeretrendszerben alig érzékelhetők".

Összegezve: egy, a társadalom "térbeliségét" vizsgáló, a más társadalomtudományi ágakban - közgazdaságtan, szociológia, igazgatástudomány, stb. - e "térbeliségre" vonatkozó ismeretanyagot szintetizáló tudomány létjogosultsága nyilvánvaló; az elmúlt évtizedekig e feladattal a (társadalmi) geográfia birkózott. Története során nem egy alapvető szemléleti változást, módszertani megújulást, tematikus gazdagodást átélt. Erre folyamatosan szüksége volt s van is. Mind ahogy szüksége van azon szemléletre s módszerekre is, melyeket az un. regionális tudomány preferál. Ugyanazon feladatra, tárgykörre, hasonló céllal két tudományág mesterséges kitenyésztése felesleges, esetenként káros. Szemléletként, irányzatként, "szellemiségként", módszertani irányzatként persze sokféle földrajz létezhet, olyan is, amit a disszertáns megálmodott - regionális tudományként.

Ám a disszertáció valójában nem erről szól. A szerző módszeresen sorra veszi a társadalmi tereket vizsgáló tudományok alapfogalmait, mint a tér, térbeliség, területiség, folytonos és osztott tér, objektív és észlelt terek, külső és belső terek, személyes akcióterek és aktivitási terek (hogyan csak a "terek" fogalmait soroljuk részletesebben), a térelemek, a térségi szintek, a helyzet, a távolság és irány, az alakzat, alak, dimenzió, a térkapcsolatok, mozgások (mint pl. a migráció, terjedés), a térbeli és területi fejlődés. Ez a "szemlézés" mintaszerű:

- a disszertáns szinte a teljes tudományosság ismeretanyagából kiindulva közelíti meg az egyes fogalmakat, filozófiai, fizikai, matematikai, stb. értelmezések felől közelíti a társadalomtudományos értelmezésig.
- A fogalmak értelmezése rendkívül gazdag nemzetközi és más tudományágakba tartozó szakirodalom behajtó ismeretén alapul.
- Az elvont fogalmak, viszonylatok, stb. megértését rendkívül szemléletes, jórészt saját szerkesztésű ábrák könnyítik meg.
- Az egyes fogalmakból kiindulva jut el a szerző a legfontosabb kutatási témák, módszerek, szemléletmód rendkívül tömör, de széles kitekintésű bemutatásához, ismételten bizonyosságát adva igen széleskörű szakirodalmi tájékozottságának.
- E logikai láncba illeszti a disszertáns saját korábbi kutatási eredményeit, példákat szolgáltatva egyes módszerekre, közelítési módokra, kutatási témákra. Tömören ismerteti a regresszió-elemzés segítségével a nyolcvanas- kilencvenes évek fordulóján végzett, a térbeliség társadalmi magyarázóerejét firtató kutatásait, a kilencvenes évek hazai regionális gazdasági folyamatainak elemzését, a nyolcvanas évek első felében zajló regionális folyamatok értékelésére vonatkozó kutatási eredményeit, a "gazdasági egészségre", a térségi jövedelempotenciálra vonatkozó vizsgálatait. Ha a disszertáció csak ezeket az eredményeket tartalmazná, már indokolná a doktori fokozat odaítélését.
- Példaszerű - fegyelmezett szellem tükröződése - a disszertáció külleme, tipografálása, szerkezete.

- A disszertáció gerincét alkotó fejezetek kapcsán kevés kritikai észrevételt tehet az opponens. Megemlíthető, hogy bizonyos kutatási témák, irányzatok, módszerek, stb. létét a "címké" felragasztásától datálja a disszertáns, tehát amióta néven nevezik a témát, módszert, stb. Akkor is, ha már korábban s intenzíven vizsgálták azt a területet. Pl. a disszertáció a diffúzió (innováció) kutatást, mint az utóbbi évek, évtized regionális tudományának témáját jeleníti meg, "divatját" is az utóbbi évek körülményeiben keresi. Holott az innováció-terjedés a társadalomtudományok ősi témája; pl. az etnográfia kedvelt kutatási területe, a népi építkezések vizsgálata jószerivel nem más, mint az innováció-terjedés vizsgálata. A történelemtudomány számtalan vizsgálatot szentelt bizonyos termelési eljárások - pl. a két-vagy háromnyomásos határhasználat, a szügyhám, a felülcsapott vízikerek, egyes tenyésztett állatfajták, stb. - regionális terjedésének.

Csak további morfondírozásra ad alkalmat a szerző azon állítása, hogy "...két település...esetében, a települések, mint önálló társadalmi entitások között nincs meg a hierarchia lényegét adó alá-fölérendeltség a földrajzi térben", legfeljebb, írja a szerző, a településekhez kapcsolódó belső társadalmi terekben. A kérdés csak az, hogy ha - tegyük fel - a települést alkotó *összes belső térben* - pl. közigazgatás, hatalmi viszonyok, szolgáltató szervezetek, stb. - jelen van az alá-fölérendeltség, mit állíthatunk a településről. Ugyanis: ha egy "külső teret" 2-3-4, stb. belső tér alkot, akkor e belső terek viszonyai nem jellemzőek-e az általuk alkotott külső térre?

A disszertáció szerkezete kitűnően áttekinthető, didaktikus (ezt szolgálják a már említett ábrák is); külön említést érdemelnek a "szöveges" táblázatok, melyek nagyon egyértelműen emelik ki a disszertáció megállapításainak esszenciáját, noha ezek olykor kissé formalista játékká válnak. A 161. oldalon a társadalmi tértudományok kiemelten kezelt fogalmait szedi táblázatba a szerző; eszerint a társadalomföldrajz előtérben álló fogalmai a *hely*, a *helyzet* és a *határ*, a regionális gazdaságtané a *távolság*, a *helyzet* és a *hálózat*, az igazgatástudományban a *hely*, a *határ* és a *hierarchia*. Élek a gyanúval: e fogalmak - az igazgatástudomány hierarchia iránti érdeklődését leszámítva - véletlenszerűen cserélhetők.

Összegezve: Nemes Nagy József rendkívül időszerű, hézagpótló munkát tett elénk; fő feladatát, a társadalom térbeliségét vizsgáló tudományok alapfogalmainak, "axiómáinak" meghatározását, rendszerezését, alkalmazási lehetőségeik számbavételét példászerűen, magas színvonalon oldotta meg. A disszertáció az akadémiai doktori disszertációkkal szemben támasztott valamennyi tartalmi és formai követelménynek megfelel. A disszertáns számára az akadémia doktora tudományos fokozat odaítélését egyértelműen támogatom, ezt a Bíráló Bizottságnak és a Doktori Tanácsnak melegen ajánlom.